

PREFAȚĂ

UN LIDER ISTORIC LA ORA DIALOGULUI CU SINE

Într-unul dintre textele sale, dramaturgul american Arthur Miller sintetizează problema epocilor istorice într-o manieră mai bună decât ar putea-o face orice istoric. Spunea el, „*O epocă se termină abia atunci când toate iluziile care au stat la baza ei se destramă*“. Nimic mai adevărat. Și niciunde mai potrivită această reflecție decât în deschiderea cărții unui om al cărui nume este direct legat de destrămarea unui imperiu și a unei utopii. Acel imperiu se numea Uniunea Sovietică, iar utopia căreia acest om i-a pus (fără să vrea, totuși) capăt a fost sistemul politic al comunismului est-european.

Nu recunoștință, ci cunoaștere

Românii – alături de maghiari sau bulgari, polonezi, germani, cehi, slovaci sau baltici și nu numai – ar trebui să știe mai multe despre omul care a închis acest capitol al vieții lor de stat. Numele lui a fost Mihail Sergheevici Gorbaciov. Nu mă număr printre aceia care cred (și spun) că Gorbaciov ar trebui să aibă *recunoștința* noastră. După cum puteți bănui, în istorie *recunoștința* este un termen destul de vag – și, cel mai adesea, pur retoric. Deseori spunem copiilor (și elevilor noștri) că trebuie să fie *recunoscători* eroilor din trecut. Dar, de cele mai multe ori, *recunoștința* rămâne o vorbă goală dacă nu este însoțită de *cunoaștere*. Pentru a răsplăti memoria unui personaj istoric notabil nu trebuie să-i fii *recunoscător* – ci, pe cât posibil, e bine să fii *cunoscător* al vieții și faptelor sale.

Mihail Gorbaciov nu a fost un erou. Ci a fost un lider comunist care a făcut o bună parte din ceea ce trebuia să facă un om normal ajuns în vârful unui sistem ce se baza pe o mare

amăgire. A spart voalul de minciună din viața lui și din viața altora. A permis discuția critică și realistă într-un peisaj politic în care critica era o formă de demagogie (și era încurajată numai sub forma ei ideologică, numită *autocritică*), iar realismul era permis numai dacă era însoțit de adjectivul *socialist*. Gorbaciov a fost unul dintre acei activiști ai comunismului care, ajuns în funcția supremă a celui mai mare partid comunist al lumii, a decis să spună lucrurilor pe nume. Făcând aceasta, el a sperat că va salva sistemul. Pentru a ajunge, mai apoi, la concluzia că nu mai avea ce salva. Din păcate pentru comuniștii sinceri ai planetei – iar Mihail Gorbaciov a fost unul dintre aceștia –, comunismul și adevărul erau noțiuni care în teorie erau subînțelese, dar în practică erau incompatibile.

Cartea care începe dincolo de aceste pagini nu este un document politic – chiar dacă e lesne de imaginat că el, liderul Gorbaciov, este autorul unora dintre cele mai importante decizii ale veacului al XX-lea. Nu este nici o carte de memorii – pentru că autorul și-a prefigurat memoriile între copertele altor volume. Ci este mărturia omenească, sensibilă și sinceră, a unui om căruia i-a fost dat să modifice precum puțini alții istoria secolului în care a trăit. Despre Gorbaciov s-au scris nenumărate studii sau cărți, și cu siguranță se vor mai scrie. Numele său este citat în alte nenumărate opere de nonficțiune: de la istorie la științe politice, de la geopolitică la sociologie, de la analize economice la memorii ale unor contemporani. Dar acest volum este cu totul altceva – și, aș spune, este chiar mai mult decât memoriile politice scrise de Gorbaciov, pe care profesioniștii sau pasionații științelor sociale deja le cunosc. Aceste pagini deschid o fereastră spre un peisaj pe care puțini dintre istoricii sau analiștii Războiului Rece la final l-ar putea descrie: cel care animă capitolele ce urmează este *omul Mihail Gorbaciov* – cu puterile și slăbiciunile sale, cu suferințele și victoriile sale, cu iluziile pe care le-a nutrit și cu revelațiile pe care le-a căpătat conducând cel mai important stat comunist

al istoriei, cu dragostea lui față de familie și cu durerea ce l-a învăluit după moartea soției.

Omul (de la începutul unei istorii) și soția sa

Așadar, nu *recunoștință* merită din partea noastră Mihail Gorbaciov – chiar dacă el este cel care a dat startul unui proces ce a culminat, după un răstimp istoric scurt, cu revenirea Europei de Est la libertate și la democrație. Chiar dacă el, prin ideile sale și prin încăpățânarea lui de a crede că adevărul va salva regimul, a destructurat *Cortina de Fier* pe care un înaintaș politic al său, pe nume Stalin, a aruncat-o în mijlocul continentului. Nu *recunoștință* este ceea ce merită Gorbaciov, ci – așa cum sugeram mai sus – *cunoaștere*. Iar acest volum, mai bine decât oricare dintre cărțile pe care le-a scris până acum sau care-i sunt dedicate, ne pune în față exact această posibilitate: de a-l cunoaște pe omul Gorbaciov, pe cel dinainte de a fi un lider planetar, ca și pe cel de după.

E greu de spus, într-un astfel de caz, ce-l îndeamnă pe un fost lider de anvergură să mai scrie o carte – după ce deja se părea că a spus totul. Primele pagini sunt încărcate de o durere care nu-i nicidecum *politică* și în nici un caz *guvernamentală* –, ci este *umană* în sensul cel mai propriu și mai frumos al acestei vorbe: adică, durerea unui bărbat rămas fără soția care i-a fost alături de-a lungul unuia dintre cele mai complexe și complicate destine imaginabile în istoria contemporană. Raisa Gorbaciova a fost prezența discretă, demnă și captivantă din cei mai importanți ani ai soțului său. Generația din care fac parte își reamintește această femeie ca fiind, prin toate – de la zâmbet la vestimentație –, exact la antipodul imaginii prefabricate a unor soții precedente de lideri sovietici. Nimeni, cred, nu ar recunoaște o fotografie cu imaginea soției lui Nikita Hrușciov – deși ea a existat, oricât de greu ar fi de identificat. Mai apoi, intransigentul obtuz Leonid Brejnev a avut și el o soție – dar nu vă forțați inutil amintirile, pentru

că nu vă veți reactiva nici o imagine mentală a ei. La capătul unei istorii a *camuflării conjugale* – de la Iosif Visarionovici Stalin (1924–1953) și până la Constantin Ustinovici Cernenko (1984–1985) –, în care soția liderului era doar o dată de stare civilă îmbrăcată într-un secret de stat, Raisa Gorbaciova, prin simpla sa prezență alături de soț, a fost parte din umanizarea sistemului și din încercarea acestuia de a conviețui cu adevărul. Destinsă și simpatică, decomplexată și cu totul europeană (inclusiv prin vestimentația sa, care părea la o primă vedere venită direct din case de modă de la Paris), Raisa Gorbaciova a spart – prin orice apariție a sa – tiparul femeii din spatele liderului de la Kremlin¹. Cum era de așteptat, occidentalii care au întâlnit-o au plăcut-o imediat; *noua imagine* a URSS, pe care soțul său a înfiripat-o cu greu după anul 1985, îi datorează mult acestei femei. Dar, totodată, trebuie spus că – așa cum, iarăși, era de așteptat – nu toți sovieticii au îndrăgit-o pe Raisa Gorbaciova. În contrast cu discreția incoloră și inodoră a fostelor soții de lideri, Raisa părea unora o întrupare a unui exhibiționism politic incompatibil cu doctrina. În contrast cu poza alb-negru a altor consoarte, Raisa nu s-a sfiit să se îmbrace și să se poarte ca o veritabilă soție de lider european – chiar cu riscul acuzațiilor de cosmopolitism care mai planau în mintea și ochii unor concetățeni.

Acesta e motivul pentru care Raisa Gorbaciova este atât de importantă pentru amintirile ce urmează. În rememorarea acestei femei, Mihail Gorbaciov nu mai e activistul aflat la cârma unui imperiu – ci doar bărbatul îndemnat la meditație prin simpla dispariție a soției sale. Din primele pagini putem bănuși că acest volum nu ar fi apărut niciodată dacă Raisa Gorbaciova ar fi fost încă în viață. Întâlnită – cum se va vedea – de studentul Mihail în toamna lui 1951, devenită soție

---

¹ O punere în context a acestei realități – în cartea mea *Geopolitica Matrioșkăi. Rusia postsovietică în noua ordine mondială*, Curtea Veche Publishing, București, 2009

a unui tânăr promițător politic în anul 1953, Raisa Gorbaciova a fost alături de soțul său în momentele de extaz ale puterii – sau în momente de agonie ale aceleiași puteri. A urcat și a coborât alături de el în ochii și în aprecierea concetățenilor. Își promisese unuia altuia că vor sărbători trecerea în noul mileniu la Paris – ceea ce nu s-a mai întâmplat, pentru că Raisa Gorbaciova a murit în septembrie 1999, lăsându-și soțul cu întrebarea chinuitoare dacă a făcut tot ce-ar fi putut pentru ea. Nu trebuie să fii lider politic de importanță mondială pentru a scrie astfel de rânduri despre soția pierdută – dar este cu atât mai interesant când un lider de o asemenea greutate le scrie.

O poveste omenească a secolului XX

Așa cum se întâmplă în cazul cărților bune, acest volum nu vorbește despre oameni fără pată, care nu au să-și reproșeze nimic – ci, dimpotrivă, vorbește despre un om care în permanență se întreabă dacă nu ar fi putut să facă mai bine ceea ce a făcut. Cu toții știm că, în fond, eșecul lui Gorbaciov a însemnat eliberarea de comunism a Rusiei și a Europei de Est; cu toții știm, de asemenea, că nu această eliberare a fost scopul inițial al acestui lider. Dar este imposibil să nu rezonezi la frământările lui – chiar dacă ele, astăzi, sunt un detaliu mărunț al Istoriei.

Cititorul va vedea o extrem de interesantă (astăzi) experiență de viață a unui tânăr rus născut în anul 1931. Amintirile sale încep cu o firavă perioadă de stabilitate, la sfârșitul anilor '30 (altfel spus, după teribilele procese staliniste din anii 1936–1938), pentru ca, într-o duminică din iunie 1941, vestea războiului să vină călare, printr-un om ce spârgea astfel o modestă petrecere câmpenească. Urmează anii războiului, cu un tată pe front care, la un moment dat, este dat ca mort pe undeva prin Munții Carpați – pentru ca apoi să revină, totuși, acasă; cu o mamă care, asemenea multor rusoaice în vreme de război, făcea eforturi de neimaginat pentru a-și ține

bruma de gospodărie și a-și crește copiii, în plină ocupație germană. Simultan, spectrul absurdului era prezent la tot pasul. În civilizația rural-patriarhală a locului de naștere al lui Gorbaciov, un staroste de sat pe nume Savka Zaițev avea un rol evident în salvarea consătenilor în timp de război, dar ulterior va fi condamnat pentru colaboraționism – deși toți sătenii știaau că nu acesta este adevărul. Cu doi bunici care deja avuseseră de-a face cu sistemul bolșevic – unul doar arestat și reținut timp de două săptămâni, altul deportat în Siberia ca „troțkist” –, Mișa Gorbaciov (născut în anul 1931) era prea tânăr pentru a participa la al Doilea Război Mondial, dar nu suficient de tânăr încât să nu aibă amintiri despre episoadele crunte ale epocii: foametea din anii 1932–1933, mai apoi cea din primăvara lui 1944, ca și cea din urma secetei din anul 1946¹. Ajuns de tânăr secretar al Comsomolului² din orașul de baștină și distribuit, în anii de după război, într-o stațiune de tractoare, tânărul Gorbaciov este suficient de perspicace încât să înțeleagă – în contrast cu ce spunea propaganda oficială – ineficiența colhozurilor, precum și faptul că salvarea oamenilor în timpuri grele venea din partea loturilor individuale. Ca oricare dintre concetățenii săi, înregistrează cu bucurie renunțarea la cartele în statul sovietic din anul 1947, precum și prima recoltă agricolă bună, a anului 1948.

Ca tânăr trecut prin război, într-o familie modestă, Mihail Gorbaciov ne spune în aceste pagini că cel mai mare rol în formarea sa l-a avut literatura rusă. Indiferent de opinii sau de partizanate, trebuie apreciată această mărturisire. Mai rar un lider politic care să aducă un asemenea omagiu scriitorilor țării sale. Ajuns apoi student la Facultatea de Drept din Moscova, tânărul Gorbaciov nu a fost niciodată un *disident* – ci, cum spune, doar un partizan al *socialismului real* – cu tot bagajul

---

¹ Această foamete – determinată de o secetă cruntă – a făcut simultan victime și în România.

² Organizația de tineret a Partidului Comunist din URSS

de onestitate interogativă pe care aceasta îl putea presupune. Cariera sa politică, așadar, a plecat de la nivelul de secretar al unui Comsomol local; a ajuns apoi adjunct al unui punct de agitație studențesc; pentru ca, în 1956, la un an de la terminarea Facultății de Drept a Universității din Moscova, să ajungă prim-secretar al Comsomolului din orașul Stavropol. Între timp, cum am văzut, (din 1953) era un bărbat căsătorit. În calitatea lui politică de om al partidului, în anul 1956 va fi unul dintre cei care au trebuit să traducă pe înțelesul maselor de ruși (și sovietici) zguduitorile revelații ale lui Nikita Hrușciiov despre esența stalinismului, făcute la Congresul al XX-lea al PCUS din februarie 1956. Ca și alți agitatori, Gorbaciov s-a lovit de rezistența multor concetățeni; în fața activiștilor care spuneau câteva adevăruri (banale astăzi) despre Stalin, oamenii muncii au reacționat mai curând negativ. Pur și simplu, societatea sovietică nu era pregătită pentru adevăr.

Un inovator al Istoriei

Deloc surprinzător, în aceste pagini Mihail Gorbaciov face o bună analiză a primului reformator al sistemului sovietic, Nikita Hrușciiov. Mai mult: la un moment dat chiar spune că regretă că nu a învățat mai mult din lecția acestuia – adică, din faptul că o reformă plecată de la vârful partidului a fost sabotată în cele din urmă chiar de sistemul pe care (în teorie) trebuia să-l reformeze. Încă o dată, în viața viitorului lider se împletesc contrastele: pe de o parte, la începutul anilor '60 încă era convins că socialismul de tip sovietic este calea cea mai dreaptă spre comunism; pe de altă parte, același Gorbaciov era la finele anilor '50 inițiatorul unui club de discuții/dezbateri a cărui esență însăși era puțin compatibilă cu realitatea din jur. Pe deplin prins cu activismul său politic, abia avea timp să observe că prima sa fiică, Irina, a fost botezată în taină, în anul 1961, de bunicii paterni în grija cărora o lăsase – iar acest

lucru spune mai multe decât bănuim despre realitatea istoriei ruse din epoca sovietică¹.

Această carte a lui Mihail Gorbaciov este plecată, cum spuneam, dintr-o suferință de natură umană. Dar autorul nu se poate dezmințe cu totul. Chiar dacă volumul începe într-o notă gravă, pe parcurs vom întâlni multe episoade amuzante – ba chiar și autentice bancuri populare ale epocii sovietice. Într-unul dintre ele, un moșneag participant la o adunare sătească de partid cere o explicație pentru formula pe care o folosisese unul dintre activiști: *„Zorii comunismului sclipesc deja la orizont“*. Iar moșneagul ar fi întrebat: *„Puteți să mă lămuriiți și pe mine ce este orizontul?“*. Iar vorbitorul i-ar fi răspuns: *„Este o linie imaginară, unde se întâlnesc cerul și pământul. Cu cât te apropii de ea, cu atât se îndepărtează“*. La care moșneagul s-a lămurit: *„Aha! Acum am înțeles!“*.

În paginile ce urmează veți întâlni foarte multe bancuri de acest gen – semn al omniprezenței umorului pe harta regimurilor comuniste. Totodată, este greu de spus dacă volumul ce urmează ar putea fi o narațiune veselă. În opinia mea, nu este. Dar, cu siguranță, este una care se vrea sinceră.

Desigur, rămân încă multe de spus despre Mihail Gorbaciov și despre Uniunea Sovietică din vremea sa. Dar nici o rememorare nu va fi întreagă fără paginile cuprinse între aceste coperte. Veți afla lucruri noi. Și, cu siguranță, veți fi mai atenți, de acum încolo, la aceste incredibile fragmente ale secolului trecut, legate de numele celui care (încă) este Mihail Gorbaciov.

Adrian Cioroianu

---

¹ Cazuri similare se regăsesc atât în România din timpul regimului comunist, cât și în alte țări din același lagăr socialist.

PROLOG

Din jurnal 21 septembrie 2000

„A trecut un an fără Raisa. Astăzi ne-am adunat – membri ai familiei și prieteni apropiați – să-i dezvelim piatra de mormânt, sculptată de Friedrich Sogoian¹. Placa de marmură colorată pare un adevărat câmp cu flori. În jur, blocuri mari de piatră. Inscripția sună astfel: «Raisa Maksimovna Gorbaciova. 5 ianuarie 1932 – 20 septembrie 1999». Figura unei femei tinere, care îi seamănă mult Raisei, se înclină să aștearnă flori de câmp pe placa mormântului...

A trecut un an – poate cel mai greu pe care l-am trăit vreodată. Viața mea a fost văduvită de principalul ei sens. Câteva luni nu mi-am putut reveni. Salvarea mi-a venit de la Irina, fiica noastră, de la nepoțelele Ksenia și Anastasia, de la prietenii care mi-au stat alături.

După moartea Raisei, vreme de câteva luni am renunțat la orice călătorii și luări de cuvânt. Am stat tot timpul în casa de la țară. Niciodată nu m-am simțit atât de singur.

Eu și Raisa am fost împreună vreme de 50 de ani, și niciodată nu ne-a fost greu unul lângă altul, dimpotrivă, ne simțeam foarte bine în doi. Ne iubeam, dar, chiar și când rămâneam singuri, arareori vorbeam despre asta. Cel mai important ni se părea să păstrăm ceea ce se născuse între noi încă din tinerețe. Ne înțelegeam unul pe celălalt și vegheam cu grijă la relația dintre noi.

---

¹ Cunoscut sculptor de origine armeană, activ în URSS încă din anii 1960, autorul multor sculpturi monumentale amplasate în diferite orașe ale fostei Uniuni Sovietice (n.tr.)

Am tot timpul un anumit sentiment de vină în legătură cu moartea Raisei. Încerc să reconstitui totul în memorie: cum a fost posibil să nu fiu în stare s-o salvez?

În ultima vreme vedeam cât de amărată era de ceea ce ni se întâmpla: cum se făcea oare că la conducerea țării ajunseseră oameni lipsiți de bun-simț, de conștiință, iresponsabili? Ea aducea deseori vorba despre asta și, când eu îi reproșam că nu poți să te gândești tot timpul la același lucru, se închidea în sine și tăcea. Mi-era milă de ea. Mă durea sufletul s-o văd chinându-se.

... Mă întorc neconținut cu gândul la ultima noapte petrecută alături de ea – noaptea dinspre 19 spre 20 septembrie. A murit la ora 2:57, pe 20 septembrie 1999, fără să simtă durere: era în comă. N-am putut să ne spunem unul altuia cuvinte de rămas-bun. S-a prăpădit cu două zile înainte de data la care era programat transplantul de celule stem recoltate din măduva osoasă a surorii ei, Liudmila, și cu cinci zile înainte de împlinirea a 46 de ani de la înregistrarea căsătoriei noastre la casa de căsătorii a cartierului Sokolniceski din Moscova.

Eu am crezut până la capăt că se va vindeca și n-am putut accepta cele petrecute. Neputincioși și debusolați, eu și Irina am stat la căpătâiul ei: «Nu pleca, Zaharka¹. Mă auzi?» Îi luam mâinile într-ale mele, speram să-mi răspundă măcar cu o strângere de mână la rugăminți. Dar Raisa tăcea – murise.

... Încă înainte să se îmbolnăvească am vorbit de mai multe ori despre viitor. Odată mi-a spus: «Eu nu vreau să rămân fără tine. N-am să pot trăi singură. Dar tu? Tu ce-ai să faci? Ai să te recăsătorești și ai să mergi mai departe.» Am fost atunci uluit de raționamentul ei. «Ce tot spui? Ce gânduri îți trec prin minte? Despre ce moarte vorbești? Ești tânără. Uită-te la tine în oglindă! Ascultă ce spun oamenii... Ești obosită.»

«Nu vreau să îmbătrânesc», o auzeam adeseori spunând. După ce ne-au venit pe lume nepoțelele, s-a pus problema

---

¹ Așa îi spuneam Raisei în cerc intim. (n.a.)

cum aveau să ni se adreseze – mie și ei. Raisa însăși a decis că i se va spune „buni“. Și mi-a explicat: «mamaie» e o bătrânică neputincioasă, dar o «buni» are încă energie!... Așa era Raisa...

Îi plăcea vorba aceea despre vârstele femeii: «Mai întâi fetiță, apoi domnișorică, apoi fată tânără, apoi tânără doamnă, apoi tot tânără doamnă și, în fine, băbuța își dă duhul».

În ultimii ani ai vieții noastre împreună visa adesea că ne pierdeam unul pe altul. O vedeam din ce în ce mai des cuprinsă de neliniște. Uneori îmi spunea: «Hai să călătorim mai puțin!» Îi venea greu să meargă împreună cu mine la mari depărțări. Dar și mai greu îi venea – cum mi se părea mie când mă uitam în ochii ei triști – să rămână singură.

... În noaptea aceea, eu și Irina am stat la căpătâiul ei, am plâns și n-am mai putut face nimic.“

Din jurnal

5 ianuarie 2001

„Ziua de naștere a Raisei. Ar fi împlinit 69 de ani. În discuțiile noastre o auzeam deseori spunând: «Dac-aș trăi să apuc noul veac și noul mileniu, mi-ar fi de ajuns». Nu i-au lipsit decât trei luni. Ne făcuserăm amândoi un plan: să întâmpinăm anul 2000 într-un mod memorabil, pe care să ni-l amintim tot restul vieții. Irina și fetițele ei nu fuseseră încă la Paris. Așa că ne venise o idee: să întâmpinăm noul an în acest oraș minunat, pe Champs-Élysées.

Cu gândul acesta am trăit până când peste noi s-a abătut marea nenorocire. Și totuși, de Anul Nou, eu am plecat cu nepoțelele la Paris: acesta a fost cadoul Raisei pentru ele.

... Astăzi am fost în cimitirul Novodevici. Am adus o mulțime de flori. E aproape ajunul Crăciunului¹. Astă-noapte a nins. Am cumpărat florile preferate ale Raisei – trandafiri

¹ În Rusia, Crăciunul se sărbătorește (pe rit vechi) pe 7 ianuarie. (n.tr.)

roșii. Tabloul s-a dovedit de neuitat: trandafirii roșii pe zăpada albă ca laptele așternută pe piatra de deasupra mormântului.

Ne-am întors și ne-am așezat la masă. Pe perete e un portret de mari dimensiuni al Raisei, avem flori, lumânările ard, alături, pomul împodobit miroase a rășină. Pe masă sunt întinse toate felurile pe care îi plăcea ei să le servească oaspeților. O masă autentic rusească, cu un adaos siberian – pelmeni¹. Plus tortul «Avangard», cel pe care îl pregăteau în cofetăria Kremlinului și care a fost botezat de Raisa. Am ridicat paharele și am stat câteva clipe în picioare, tăcuți...

După cină, eu am urcat în biroul meu și, fără să aprind lumina, m-am dus la fereastră. Se vedeau terenul dacei, luminat de lămpile de noapte, pădurea deasă și zăpada căzând neconținut, ca într-un spectacol cu *Spărgătorul de nuci* la Teatrul Bolșoi din Moscova. În familia noastră exista o tradiție: să mergem chiar înaintea Anului Nou la Teatrul Bolșoi. Vedeam baletul *Spărgătorul de nuci*, apoi ne întorceam acasă. Urma despărțirea de anul vechi, împărțirea cadourilor², pe care, în ciuda „pazei întărite» a vilei prezidențiale, Moș Gerilă reușea să ni le pună sub brad. Era muzică, veselie...

Acestea toate sunt amintiri dintr-o viață trecută, de pe când eram toți laolaltă.“

Raisei îi plăcea mult iarna și în mod deosebit să se plimbe în zilele cu vifor. Așa a fost pe vremea când locuiam la Stavropol – acolo ne-am rătăcit o dată în viscol –, așa a fost și la Moscova. Raisa se născuse în regiunea munților Altai, iar copilăria și tinerețea și le petrecuse în Siberia. Câțiva ani, familia ei – constructori de căi ferate – locuise în taiga, în nordul munților Ural.

¹ Un fel de colțunași cu carne, foarte populari în Rusia, dar de origine orientală (n.tr.)

² În Rusia, cadourile de sărbători se împart la Anul Nou, nu la Crăciun, și, ca atare, sunt aduse de Moș Gerilă. (n.tr.)